Сарбасов Болатхан Серғазыұлы – (24.08.1973 ж. Шығ. Қаз. Обл., Көкпекті ауд., Көкжота аул.) – филология ғылымдарының кандидаты (2011), қауымдастырылған профессор м.а. (2014) әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің филология факультетін (1998), аталған университет магистратурасын (2000), М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аспирантурасын (2004) бітірген. «Дінтану» мамандығы бойынша бакалавры академиялық дәрежесін алды (2012).

№44 орта мектеп мұғалімі. (Алматы обл.1998-2000 ж.ж.), №36 лингвистикалық гимназияда директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары. (Алматы қ. 2000-2003). 2003 жылдан бастап Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультетінің Қазақ әдебиеті кафедрасында қауымдастырылған профессор м.а. болып қызмет істейді.

Негізгі ғылыми бағыты – ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне әдеби түркі ескерткіштерінің зерттелу тарихы.

2010 жылы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында 10.01.09 - Фольклортану мамандығы бойынша «Оғыз-наме» кітаби эпос ескерткіші» атты кандидаттық диссертация қорғады.

Ғылыми еңбектері: Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Ғылыми кеңесінің ұсынуымен «ТМД халықтары әдебиетінің тарихы» (Оқу-әдістемелік құрал) (2005), «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» (Оқу-әдістемелік құрал) (2008), ҚР БҒМ Республикалық Оқу-әдістемелік кеңесінің ұсынуымен «Махамбет Өтемісұлы шығармаларының көркемдік сипаты» (Оқу құралы) (2011), «Оғыз-наме» кітаби эпос ескерткіші» (Монография) (2013), «Рухани тәрбие әлемі» (Әдістемелік тәрбие құралы) (2014), «Ежелгі дәуір әдебиеті» (Оқу құралы) (2016), «Қытай әдебиетін оқыту әдістемесі» (2017), «Ежелгі дәуір және түркі халықтары әдебиеті» (Электронды оқулық) (2017), Бағдарлама. Қазақ тілі мен әдебиеті курсы бойынша бейіндік бағдарламалары (2017) және 100-ден аса ғылыми зерттеу еңбектері мен ғылыми мақалалары авторы.

Өзінің тәжірибелі ұстаздық шеберлігімен Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің дамуына қосқан үлесі үшін мерейтойлық **«Құрмет белгісі»** медалімен, Қазақстан Республикасы «Өрлеу» білім-ғылым технология интернет порталы Білім беру саласында айрықша еңбегі үшін **«Ұлағатты ұстаз»** төсбелгісімен және Білім саласына қосқан елеулі үлесі үшін Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігі мерекесіне орай Республикалық «Білім шыңы-Ғылым сыры» журналы ұйымдастырған **«Мәңгілік елдің мәртебелі мұғалімі»** жобасының арнайы медалімен марапатталды.

Сарбасов Болатхан Серғазыұлы

Ежелгі дәуір және түркі халықтары әдебиеті

ӘОЖ 821.0(075.8)
КБЖ 83.3 я73
С 22

Баспаға Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің жанындағы ҚР БҒМ Республикалық оқу-әдістемелік Кеңесінің «Білім» мамандықтары тобы бойынша Оқу-әдістемелік бірлестігі ұсынған

Хаттама №1 08.12.2017ж.

Пікір жазғандар:

Ө.Әбдиманұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Б.Әбдіғазиұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Б.Ш. Қожекеева, филология ғылымдарының кандидаты, қауым. профессор Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Сарбасов Б.С.

С 22 Ежелгі дәуір және түркі халықтары әдебиеті: *Оқу құралы* – Алматы, «ОНОН» баспасы, 2018. – 278 бет.

ISBN 978-601-06-4971-2

Оқу құралында көне түркі жазба әдеби мұралары «Қорқыт ата кітабы», «Оғыз-наме», «Шыңғыснама» жостарының көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасалады. Түркі ескерткіштеріндегі фольклорлық образдар мен мотивтер анықталады. Түркі халықтарының мақал-мәтелдері мен шешендік сөз өрнектері сараланады.

Көне түркі ескерткіштерінің әдеби, фольклорлық сипаты айқындалады. Тарихи шежірелердегі хандар бейнесі қарастырылады. Ежелгі түркі халықтарының әдеби мұрасы зерделенеді. Көне әдебиет үлгілерін оқытудың әдістемелік негіздері ұсынылады. Күндізгі және сырттай оқу бөлімі студенттеріне арналған тест құрастыру толығымен қамтылады.

Оқу құралы жоғары және арнаулы оқу орындарының филология факультеттерінің студенттеріне, магистранттарға, докторанттарға және әдебиет сүйер қауымға арналған.

ӘОЖ 821.0(075.8)
КБЖ 83.3 я73

ISBN 978-601-06-4971-2

© Сарбасов Б.С., 2018

КІРІСПЕ

Егер біз шын мәнінде тәуелсіз ел болғымыз келсе, өзіміздің мемлекеттігімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн. Оған барар жол халық даналығының негізінде жатыр. Қазақта мынадай мақал бар: «Жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз». Шынында жеті ғасырмен де шектелмеу керек, өйткені, біздің тарихымыз логикалық жағынан да, географиялық жағынан да көзге көрінбейтін арқаулар арқылы толып жатқан басқа да адам, халық аттарымен байланысып жатыр. Ал, солардың барлығы қазақтардың да мәдениетінде белгілі бір дәрежеде өздерінің ізін қалдырған.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты кітабында: «Төртінші кезең – бұдан 1,5 мың жыл бұрынғы ғұн нәсілдері – түркілер – Ашина руының түркілері – Ордос алабына ауған түркі тайпалары ежелгі ақсүйек әулетінен тараған ұрпақтар. Осынау жаңа рухани толқынның тоғысында тұңғыш Түрік қағанаты - мәңгілік ел бой көтерді. Бұл үшінші империя жергілікті сақ тайпаларын бұдан арғы мыңжылдықта ғұндардың арынды асу рухының ықпалымен таратып жіберіп, Байқалдан Каспийге дейінгі байтақ өлкені жайлап келген Түркі тайпаларымен біріктіріп, барлығын өз қанатының астына жинаған.

Шындығына келгенде, Ұлы елдің ортақ несібесі ең кемінде үш бөліктен құралған. Оның үстіңгі солтүстік қабатында негізінде қыпшақтардың тайпалық одағына кіретін халықтар болған. Төменгі оңтүстік қабатында тоғыз немесе оғыз тайпалық одақтарының халықтары орналасқан. Ал ортасында жаңағы екі қабатты жалғастырып біріктірген Ашина рулы түркілердің мықты руы болған. Оңтүстік оғыз қабатының эпосы «Қорқыт ата» аңызында бейнеленген. Қорқыттың қобызымен шалған сол заманғы халықтың зарлы үнмен жеткізген әуені осы күнге дейін сақталып қалған. Ашина рулы түркілердің шығуы туралы ішінара сақталған шежіре аңыздарда бейнеленген. Сонымен, біріңғай түркі эпосының үш бұтағы немесе үш бөлігі – бұл

125. Ахметов З.Казахское стихосложение. Алматы, 1964-460б.

126. «Профессор Ә. Құрышжанұлы және түркі дүниесі: Тіл. Тарих. Руханият.» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015 - 402б.

127. Қанапин О. Қазақ мақал-мәтелдері. ҚХР Шинжаң халық баспасы. Үрімжі, 1979 -195 б.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе 3

I ТАРАУ
КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ, ӘДЕБИ НЕГІЗДЕРІ
1.1 Түркі ескерткіштеріндегі батырлар мен хандар бейнесі 5
1.2. «Оғызнама» эпосының тарихи негіздері 17
1.3. Түркі ескерткіштеріндегі көк бөрі бейнесі 52
1.4. Түркі ескерткіштеріндегі ғажайып туу мотиві 74

II ТАРАУ
КӨНЕ ШЕЖІРЕЛЕР ЖӘНЕ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ
2.1 Әбілғазы «Түрік шежіресі» қалыптасуы мен зерттелуі...105
2.2 «Моңғолдың құпия шежіресі» және түркі халықтарының фольклоры 121
2.3 «Құпия шежіредегі» өлеңдердің жанрлық және көркемдік ерекшеліктері 150

III ТАРАУ
ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ МЕН ШЕШЕНДІК СӨЗ ӨРНЕКТЕРІ
3.1 Мақал-мәтел түркі халықтарының мәдени және әдеби мұрасы 161
3.2 Мақал-мәтелдердің құрылымдық ерекшеліктері 167
3.3 Мақал-мәтелдердің тақырыптары мен таптық сипаты...171

IV ТАРАУ
КӨНЕ ӘДЕБИЕТ ҮЛГІЛЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ
4.1.Пәнді оқытудың әдістемелік нұсқаулары 202
4.2. Практикалық сабақтардың жоспары 204
4.3. Емтихан тапсырмалары 225
4.4. Тест сұрақтары 238
Қорытынды 254
Терминдер түсініктемесі 261
Әдебиеттер тізімі 263

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.. 3

I ТАРАУ

КӨНЕ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІ (VI-IX ғасырлар)

1.1. Көне түркі дәуірінің жазба әдеби мұралары...................... 9
1.2. «Қорқыт ата» кітабы.. 28
1.3. Қорқыт және қобыз.. 39
1.4. «Оғыз-наме» эпосының тарихи негіздері........................ 51
1.5. «Оғыз-наме» эпосының көркемдік ерекшеліктері......... 86

II ТАРАУ

КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ОБРАЗДАР МЕН МОТИВТЕР

2.1. Түркі ескерткіштеріндегі көк бөрі бейнесі........................ 112
2.2. Түркі ескерткіштеріндегі ғажайып туу мотиві................ 137
2.2. Түркі және қазақ фольклорындағы ағаш бейнесі.............. 172

III ТАРАУ

КӨНЕ ШЕЖІРЕЛЕР ЖӘНЕ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ

3.1. «Монғолдың құпия шежіресі» және түркі халықтарының фольклоры.. 182
3.2. «Құпия шежіредегі» өлеңдердің жанрлық және көркемдік ерекшеліктері.. 214

IV ТАРАУ

КӨНЕ ӘДЕБИЕТ ҮЛГІЛЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

4.1. Емтихан тапсырмалары.. 227
4.2. Тест сұрақтары.. 242
ҚОРЫТЫНДЫ.. 261
ТЕРМИНДЕР ТҮСІНІКТЕМЕСІ.. 267
ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.. 269

Б.С.Сарбасов

Ежелгі дәуір және түркі халықтары әдебиеті

Оқу құралы
Жоғары оқу орындары филология факультетінің студенттеріне арналған

Көркемдеуші: Ж.Т. Ортаев
Тех. редактор: О.А. Баймбетова
Компьютерде қалыптаушы: С.Е. Смагулова